

УДК 002.2:003.07:378:001.92(477)"17"

Віктор Соколов,
кандидат історичних наук, доцент

Розвиток громадянського книгодрукування з природничих наук в Україні у XVIII столітті

Досліджується розвиток книгодрукування громадянським шрифтом природничо-наукових праць у Росії у XVIII ст. та їхня роль у розповсюдженні наукових знань в Україні. Значна увага приділяється виявленню та аналізу природничо-наукових видань громадянським шрифтом, що були надруковані на території України у XVIII ст., та вивченню особливостей розвитку вітчизняного галузевого громадянського книгодрукування в аналізованій період.

Ключові слова: громадянський шрифт, природничі науки, просвітництво, історія, книгодрукування, видання, книга, XVIII ст., Україна.

Постановка проблеми. Розвиток галузевого книгодрукування відображає у специфічній формі ті зміни, що відбуваються у сферах матеріальної та духовної культури залежно від динаміки процесів функціонування економіки, техніки, освіти, суспільно-політичних відносин. Становлення та розвиток культури, науки, освіти й інших сфер духовно-практичної діяльності суспільства в Україні у XVIII ст. відбувалися в умовах релігійної боротьби, воєн та національного гноблення, відсутності територіальної єдності та власної державності. Різні регіони України мали свої особливості розвитку освіченості, еволюції наукової думки, поширення просвітницьких ідей і залежали здебільшого від внутрішньої політики пануючих держав (в основному — Росії або Польщі). Складність політичного та економічного становища відбилася на розвитку освіти, книгодрукарства, природничих і технічних наук. На рубежі XVII—XVIII ст. Росія, до складу якої входила Лівобережна Україна, значно відставала у сферах науки та освіти у порівнянні з Польщею, але завдяки реформам Петра I вона швидко досягла високих темпів розвитку. В 1708 р. за наказом Петра I для розвитку науки, освіти, світського книгодрукування та просвітництва в цілому було запроваджено новий шрифт — громадянський. Першою книгою, надрукованою новим шрифтом, стала праця з математики "Геометрія славенски землемерие" (М., 1708). Мета пропонованої статті полягає у дослідженні особливостей розвитку книгодрукування громадянським шрифтом природничо-наукових праць у Росії у XVIII ст. та їхньої ролі в розповсюдженні наукових знань, а також у виявленні та аналізі природничо-наукових видань громадянським шрифтом, що були надруковані на території України у зазначений період. Історико-науковознавчий аспект аналізу творів з природничих наук розроблений значно краще, ніж книгознавчий — праці О. Боголюбова, С. Верхратського, Я. Матвіїшина, Є. Морокішко, В. Плюща, О. Січкара, Я. Стратій та інших вчених, які досліджують книгу з точки зору її ролі у сфері науки й освіти. Є декілька наукових розвідок, присвячених розвитку природничо-наукової книги XVIII ст. у Росії, де фрагментарно подаються відомості про стан книжкової справи з цієї тематики на Лівобережній Україні (Т. Пшеннична, О. Чубар'ян, Л. Змієв, П. Пекарський, В. Данилевський). Значний внесок у дослідження книгодруків в Україні зробили І. Огієнко, М. Петров, Я. Ісаєвич, Я. Запаско, П. По-

пов, С. Маслов, І. Каганов, Т. Каменева, які розглядають загальні питання розвитку книгодрукування в Україні у XVIII ст., діяльність окремих друкарень, видавців, аналізують асортимент книжкової продукції та окремі друки. Дослідженню загального розвитку та регіональним особливостям громадянського книгодрукування присвячені праці В. Адарюкова, К. Благовещенської, С. Луппова, Т. Каменевої, С. Лібрович, С. Петрова, П. Попова, В. Семеннікова. Деякі питання ролі та місця видань громадянського шрифту в розповсюдженні наукових знань та просвітництва розкрито в дослідженнях Є. Лазаревич, П. Пекарського, П. Хотєєва.

Видання громадянським шрифтом на початку століття почали розповсюджуватися як на території Росії, так і за її межами. В першій половині XVIII ст. російські книги громадянського друку були вже відомі й на Лівобережній Україні, але ширшого розповсюдження вони набули в середині XVIII ст. За часів Петра I темпи видання природничо-наукової книги в Росії значно прискорились, до речі, їх потім ще не швидко було досягнуто. При Катерині I розвиток книжкової справи навіть дещо загальмувався. І в наступні роки випуск нових книг також був складною справою, особливо це стосувалось тих, які подавали нові наукові ідеї. Так, через цензурні обмеження у 1728 р. не дозволили друкувати працю академіка Деліля про рух Землі [12, с. 141]. У роки правління Анни Іоанівни книгодрукування природничо-наукових книг також майже не активізувалось. Більше уваги приділяли виданню поетичних, історичних, богословських творів. Тоді Академія наук одержала привілеї на видання календарів. До речі, на Лівобережній Україні було наказано відбирати та спалювати календарі, що привозились із Польщі. За царювання Єлизавети Петрівни більше розповсюджувалися книги, надруковані французькою мовою. В асортименті книжкової продукції домінували церковні книги, азбуки, букварі, художні твори. Друкували також і наукові праці, зокрема праці М. Ломоносова (1711—1765), Л. Ейлера (1707—1783) та інших.

Особливого розвитку книжкова справа в Росії набула в початковий період правління Катерини II — значно зросла кількість видань. Наприкінці 80-х років у Росії друкували більше 350 найменувань на рік [12, с. 141]. Навчальні та наукові видання стали більше розповсюджувати в провінціях, що було пов'язано зі шкільною реформою 80-х рр. Катерина II видала ряд указів про створення нових друкарень.

У 1783 р. опубліковано указ "О вольных типографиях", який надавав право приватним особам відкривати друкарні без спеціального дозволу Сенату. Це сприяло виникненню друкарень при Приказах громадської опіки, училищах, правліннях тощо. На жаль, на Лівобережній Україні приватних друкарень було обмаль і їхня продукція не мала такого культурно-просвітницького значення, як у Росії. Цей указ діяв усього 13 років і в 1796 р. був фактично скасований, щоб не було "зловживань".

Першу друкарню в Україні, яка почала друкувати гражданським шрифтом, заснували в Єлизаветграді у 1764 р., але вона працювала на задоволення потреб губернської канцелярії і друкувала, головним чином, бланки, свідоцтва та інші офіційні документи. Пізніше, коли Новоросійська губернія була поділена на провінції (1765), друкарню разом з канцелярією перевели до Кременчуга. Тут протягом короткого часу тричі (в 1788, 1791, 1793 рр.) працювала похідна друкарня князя Потьомкіна. Під час російсько-турецької війни в 1787—1791 рр. її перевели у Бендери, а згодом у Ясси [3, с. 255], а після смерті Потьомкіна у 1791 р. — до Катеринослава. З 1793 р. до 1800 р. у ній було надруковано лише дві книги: посібник з французької мови та "Наставлення сину" В. Золотницького [17, с. 112].

У Росії першими серед видань гражданським шрифтом були праці з математики та географії, оскільки ці галузі науки найбільше розвивалися за часів Петра I. Перші школи, започатковані ним у Росії, називались "Цифирные", які за указом 1714 р. почали засновувати у провінціях імперії. У них навчали читати, писати, рахувати, викладали основи арифметики та деякі відомості з геометрії та географії. У 1721 р. Петро I наказав створювати початкові архієрейські школи, де мали б вивчати арифметику, геометрію, географію, фізику тощо [16, с. 44]. Тобто на початку XVIII ст. розпочалися суттєві зрушення в освітній справі, які досягли апогею в другій половині століття. Це викликало необхідність великої кількості навчальної літератури, підготовленої за єдиними зразками. Частково це вирішувало гражданське книгодрукування. Однак у першій половині століття викладачі часто використовували також і видання попередніх років, зокрема "Арифметику" Л. Магницького (М., 1703), що була надрукована кирилицею [7, с. 41].

У першій половині XVIII ст. у Росії гражданським друком було видано майже 30 видань з математики, в наступні 25 років — ще 32, а в останню чверть — 66 книг, усього 128 назв [24, с. 79]. Все ж таки лише з другої половини XVIII ст., особливо з початку правління Катерини II, у Росії різко зріс випуск наукової продукції й попит на неї. За дослідженнями Т. Райнова, динаміка видань з природничих наук і математики в Росії за другу половину XVIII ст. була така: 1747—1757 рр. видано 137 праць, 1758—1767 рр. — 146, 1768—1777 рр. — 280, 1778—1787 рр. — 356, 1788—1798 рр. — 366 [21, с. 318]. Щодо кількості назв підручників, то Росії у XVIII ст. у цьому плані не було рівних [23, с. 37]. Загалом підручники з природничих наук, які видавались в Росії у 80—90-х рр. XVIII ст., завдяки їхній методично-навчальній цінності продовжували використовуватись до середини XIX ст.

Перша друкована книга гражданським шрифтом з географії в Росії з'явилась у 1710 р. Це "География, или Краткое земного круга описание", яка була надрукована в Москві за спеціальним наказом Петра I [10, с. 10]. Математична географія стала обов'язковим розділом підручників з географії в XVIII ст. і основою для картографії. Але після видання праці Я. Гюбнера "Земноводного круга краткое описание" (М., 1719) у Росії довгий час не було надруковано жодного посібника з географії [9, с. 86]. Приблизно до середини XVIII ст. у багатьох працях з географії подавались відомості і з астрономії. В 1717 р. у Москві вийшов переклад книги Христіа-

на Гюйгенса (1629—1695) "Космотеорос" (1698), де вперше російською мовою подавались відомості про геліоцентричну будову сонячної системи [11, с. 349]. Завдяки діяльності Петра I, який додержувався поглядів М. Коперніка, ця праця Гюйгенса в перекладі з німецької мови Я. Брюса була надрукована ще й у Петербурзі в 1724 р. під назвою "Книга мирозрений, или Мнение о небесноземных глобусах и их украшениях".

З другої половини XVIII ст. видання книг з географії в Росії, особливо в останню третину століття, почало зростати. Першою опублікованою гражданським друком оригінальною науковою монографією з географії стала праця С. Крашеннікова "Описание земли Камчатки" (СПб., 1755, 2-ге вид. — 1786). У 1794 р. була опублікована досить популярна праця "Бергамонново естествоное землеописание сокращенное Готфридом Гроссе", яка витримала декілька видань [22, с. 77].

Для науки XVI — початку XVIII ст. було звичайним явищем поєднувати астрономію і географію в одну комплексну науку про Всесвіт, яку часто називали космографією або "описом землі". Тоді науковий інтерес до географії часто зводився тільки до зацікавленості розташуванням місцевостей, до картографії. Наприклад, географія в Україні як окрема галузь наукової діяльності почалася з господарсько-статистичних досліджень і описів окремих українських земель. Економіка як наука і географія тут йшли поруч. Розвиток торгівлі розширював світоглядний обрій у галузі країнознавства. Систематичні описи України почалися з XVIII ст. Вони проводились, в основному, за дорученням уряду для вирішення певних практичних завдань. Так, опис Лівобережної України подавався в праці І. Кирилова "Цветущее состояние Всероссийского государства" (СПб., 1731), у першому томі атласу Росії 1734 р. та в "Атласе Российской империи" (СПб., 1745), який видавала Академія наук [6, с. 40]. У 1760—1770 рр. Петербурзька академія наук організувала декілька експедицій на Лівобережну Україну, що мали на меті різнобічне вивчення її рослинного і тваринного світу, копалин тощо. У них брали участь такі видатні вчені, як П. Паллас, В. Зуев, Г. Капустін, І. Георгі, С. Гмелін та інші. Багато відомостей з географії містять економічно-статистичні описи Лівобережжя, як, наприклад, описи Чернігівського намісництва О. Шафонського (1786), описи Харківщини (1788) тощо. Отже, географічна наука почала розвиватися в Україні у XVIII ст. з різних описів земель, рослинного та тваринного світу, метеорології (науки про атмосферу).

Цікаві відомості з географії подавала праця відомого українського діяча і мандрівника В. Григоровича-Барського про його подорож країнами Близького Сходу, Малої Азії та Балканського регіону. Передрук цієї книги, яка вийшла в друкарні Петербурзької академії наук, видала гражданським шрифтом у 1788 р. "вільна друкарня" купця 2-ї гільдії Клицивського посаду Чернігівської губернії Д. Рукавішнікова під назвою "Пешеходца Василия Григоровича Барского путешествие по святым местам" [4, с. 39]. За дослідженням В. Плюща в Чернігові у 1783 р. було також видано гражданським друком працю Степана Андрієвського "Обсервации. Медико-топографические наблюдения в Черниговской Губернии", яка подавала певні відомості з медицини [19, с. 250]. Сам С. Андрієвський (1760—1818) був родом з Чернігівщини. Після закінчення Київської академії він навчався в Петербурзі й надалі став професором медицини, директором Медико-хірургічної академії в Петербурзі та членом Медичної колегії [19, с. 110, 111]. Відомо 15 рукописів, написаних С. Андрієвським наприкінці XVIII ст. про заразні хвороби, анатомію і фізіологію латинською, російською, німецькою мовами. Було опубліковано три його праці, дві з яких вийш-

ли в Петербурзі. В колі інтересів С. Андрієвського було винайдення засобів для лікування сибірки. За працю "О сибирской язве" він одержав звання штаб-лікаря. На підставі цієї праці сенат запропонував видати дві книги: одну для лікарів, другу — для широкого загалу.

У галузі механіки першим підручником громадянського друку в Росії стала праця Г. Скорнякова-Писарева "Наука статическая, или Механика" (СПб., 1722) [7, с. 36]. Наступним навчальним посібником була праця Г. Крафта, яка в перекладі російською мовою називалася "Краткое руководство к познанию простых и сложных машин" (СПб., 1738). Цей підручник з механіки для середніх шкіл був одним з найкращих у Європі з цієї тематики. В той же час також надруковано двотомну працю Л. Ейлера "Механика, или Наука о движении, изложенная аналитически" (СПб., 1736), яка за викладом матеріалу наближалася до монографії, де вперше було пояснено динаміку точки за допомогою математичного аналізу. Значний внесок у розвиток науки й освіти в Росії зробив також видатний вітчизняний вчений, просвітник, історик і філософ Яків Козельський (1729—1794), праці якого користувалися значним попитом серед студентів. Зокрема, у 1764 р. вийшли друком його підручники з математики і механіки "Арифметические предложения" та "Механические предложения" (СПб., 1764), розраховані на студентів військово-інженерних навчальних закладів [8, с. 112], у передмові до яких Я. Козельський захищав ідеї дослідного методу. У другій половині XVIII ст. досить популярним серед викладачів та студентів був також навчальний посібник М. Курганова "Универсальная арифметика" (СПб., 1757) [7, с. 41].

У Росії внаслідок реформи освітньої справи, згідно зі статутом 1786 р. у старших класах Головних народних училищ було запроваджено викладання так званої природничої історії. В тому самому році громадянським друком було видано підручник В. Зуєва "Начертание естественной истории" (СПб., 1786), в якому автор прагнув перейти від догматичної подачі матеріалу, розрахованої на механічне заучування окремих положень, до систематичного наукового викладу. Цей підручник став найкращим з усіх європейських видань цієї тематики. Навіть підручники першої третини XIX ст. з цієї дисципліни були значно гіршими за якістю [23, с. 38]. Звичайно, ці та багато інших російських видань громадянським шрифтом розповсюджувались не тільки на Лівобережній та Правобережній Україні, а й на інших слов'янських землях Східної Європи серед вчених, викладачів, студентів, заможних селян, міщан тощо. Вони знаходили місце в приватних книжкових збірках, у фондах бібліотек монастирів і навчальних закладів, про що свідчать листи та замовлення бібліотекарів, вчених і викладачів, каталоги та описи книжкового фонду, реєстри книг тощо. Протягом усього XVIII ст. багато видань громадянського друку переписувалось студентами, учнями шкіл та училищ, освіченими міщанами та селянами, оскільки ціни на друковані книги були досить високими. Наприклад, у рукописному збірнику 1740—1770 рр., написаному російською, латинською і німецькою мовами, були уривки праць з риторики, богослов'я, історії, медицини, географії, фізики. На декількох сторінках розміщено відомості про Камчатку, медичні поради від хвороб тощо [25]. На 265—275 сторінках викладено конспект книги "Краткое понятие о физике" (СПб., 1760). Цей збірник змінив декількох власників, про що свідчать відповідні записи різними почерками. Ще один рукопис другої половини XVIII ст. — це копія видання книги "Аппендикс или придаток" (СПб., 1748), складеної з праць різних авторів про цілющі властивості рослин та домашнє самолікування [26].

Зростаючі потреби виробництва стимулювали розширення сфери прикладних наук, які спричиняли виникнення

та диференціацію нових галузей знань, розвиток технологій, що призвело до необхідності підготовки кваліфікованих фахівців, а відтак й використання відповідної природничо-наукової та технічної літератури. Загальний розвиток культури зумовлював підвищення освіченості населення, створення та використання навчальних посібників з природничих наук. Зокрема, на території України з другої половини XVIII ст. підвищена увага приділялась викладанню технічних наук. У Харківському колегіумі, особливо після створення додаткових класів у 1766 р., для забезпечення навчального курсу було придбано в Москві такі підручники, видані громадянським шрифтом: "Универсальная арифметика" Л. Ейлера (СПб., 1768—1769) (2 пр.), "Руководство к арифметике" Л. Ейлера (СПб., 1740) (2 пр.), "Начальные основы математики" М. Муравйова (СПб., 1752) (10 пр.), "Геометрия и тригонометрия" академіка С. Румовського (СПб., 1760) (2 пр.), "Арифметика", "Геометрия", "Тригонометрия" в перекладах професора Д. Анічкова (СПб., 1765—1770) (по 10 пр. кожного) та інші [5, с. 35]. У 1770 р. у Харківському колегіумі згідно зі складеною інструкцією визначалися основні напрями реформи навчання. Зокрема, в курс філософії було введено викладання теоретичної й експериментальної фізики в повному обсязі за посібниками, виданими громадянським друком, а саме: "Вольфианская экспериментальная физика" (СПб., 1746), "Краткое понятие о физике" (СПб., 1760), "Вольфианская теоретическая физика" (СПб., 1760), "Письма о разных физических и философских материях, написанные к некоторой немецкой принцессе..." (СПб., 1768—1774), "Философические предложения" Я. Козельського (СПб., 1768), а також за працями М. Ломоносова, Д'Аламбера, Л. Ейлера та інших [5, с. 35]. Довгий час царський уряд не дозволяв відкрити громадянську друкарню для навчальних і наукових потреб Харківського колегіуму. Незважаючи на всі клопотання, першу друкарню з громадянським шрифтом у Харкові було відкрито тільки у 1793 р. при Приказі громадської опіки, яка обслуговувала, головним чином, потреби губернського правління.

Варто зазначити, що розвиток книгодрукування в Україні у XVIII ст. проходив у складних політичних умовах. На Лівобережжі у XVIII ст. цензура здійснювалась царем, сенатом, синодом, Петербурзькою академією наук. Хоча до функцій синоду і не входив нагляд за світськими виданнями, він увесь час втручався у видавничу справу і домагався виключення з книг небажаних йому думок або взагалі заборони їх друкування.

На Лівобережній Україні на початку XVIII ст. найпопулярнішою була друкарня Києво-Печерської лаври. За розпорядженням Петра I з 1718 р. її видавнича діяльність мала обмежуватись лише передруком своїх старих церковних видань і тільки після московської цензури, що було оформлено постановами царського уряду 20-х років. Поступово лаврська друкарня перетворювалась на філіал московської і петербурзької синодальних друкарень. Проте, незважаючи на заборону, Лавра подекуди продовжувала видавати і світські книги. Майже кожен рік друкувала календарі, де в той час нерідко подавалися відомості з астрономії. Так, у 1726 р. був надрукований "Календарь, или Месясеслов на лето Р. Х. 1727, указующий течение луны в зодиаках с градусами, месячная рождения, полный месяц, четверти с прогностиками. Также затмения солнечная и прочая прогностики, с табели восхода и захода солнца приложением" [17, с. 112]. Через царські укази 20-х років та цензуру синоду відсоток видань релігійного характеру на Лівобережжі був вищим, ніж в інших книговидавничих центрах України. Приміром, видання релігійного характеру становили у Києві 74%, у Чернігові — 86%. [13, с. 97]. У період правління Катерини II Лаврська друкарня зазнала нових адміністративних і цензурних утисків.

У середині XVIII ст. у Київській академії виникла потреба у друкуванні навчальної літератури і наукових праць. Але лаврське керівництво перешкоджало заснуванню ще однієї друкарні, оскільки вбачало в ній свого потенційного конкурента. Тільки у 1786 р. нагляд за книгодрукуванням Києво-Печерської лаври було вилучено з відома синоду та передано київському митрополиту Самуїлу (Миславському), який об'єднав владу над Київською єпархією і Києво-Печерською лаврою. Саме за клопотанням митрополита в 1787 р. був виданий царський указ про відкриття в Лаврі "типографії Академии Киевской". Гражданський шрифт для цього було придбано у М. Новікова [18, с. 228]. Але через нестачу коштів видання книг було несистематичним, як наслідок обмаль друкувалося наукових праць, навчальних посібників російською або іноземними мовами, незважаючи на те, що друкарня одержала право виконувати навіть приватні замовлення. У 1788 р. друкарня Київської академії при Києво-Печерській лаврі надрукувала гражданським шрифтом працю відомого діяча польського просвітництва, історика, поета, епископа Смоленського і Луцького Адама Нарушевича (1733—1796) "Таврикия, или Известия древнѣшя и новейшя о состоянии Крыма и его жителях до наших времен...", де відомості з географії подавалися разом з історичними повідомленнями. До речі, коли Катерина II подорожувала Україною і в 1787 р. перебувала в Києві, під час одного з урочистих обідів, вона подарувала А. Нарушевичу зібрання праць М. Ломоносова [15, с. 26]. Це свідчить про те, що книги на той час були почесним та дорогим подарунком.

У 1789 р. друкарню Київської академії була випущена також праця професора Британського королівського товариства Фридеріка Гофмана "Рассуждение о воде, всеобщем врачестве...", яка в оригіналі латинською мовою була видана в 1786 р. [1]. Це одне з перших видань друкарні Київської академії було присвячене проблемам медицини, що може свідчити про актуальність тематики цієї праці, а беручи до уваги час друкування оригіналу, — і про оперативність у підготовці видання до друку. На початку твору автор подавав відомості з фізіології кровопостачання тканин та "переміщення соків". Ф. Гофман також розповідав про деякі експерименти і дослідження у вивченні властивостей води. У тексті приводилися приклади і рекомендації щодо використання лікувальних властивостей води лікарями минулих часів. Свої рецепти проти різних захворювань надавав і автор цієї праці.

Наприкінці XVIII ст., особливо після другого розподілу Польщі в 1793 р., на землях України видання книг природничо-наукової тематики гражданським шрифтом набуло нових темпів розвитку. Було засновано гражданські друкарні в Житомирі, Бердичеві, Кам'янці-Подільському та в інших містах. Всього за другу половину XVIII ст. (1764—1800) гражданськими друкарнями в Україні було видано понад 70 видань, з них 12 — природничо-наукової тематики [4, с. 43]. Більшість нових друкарень обмежувалися публікацією офіційних документів, але деякі з них друкували і наукові праці, зокрема, у Житомирі було опубліковано трактат з медицини Д. Гінтера і Ф. Шильдкнехта "Достоверный способ по ныне не испытанным растениям изцелять всякого рода кровавый понос" (1798). Практичні потреби життя спонукали до розвитку таких напрямів медицини, як анатомія, фізіологія, мікробіологія, гістологія. Значна кількість видань з медицини присвячувалась заходам лікування моровиці, віспи та інших інфекційних хвороб. Ось чому з дванадцяти видань природничо-наукової тематики майже половина, а саме — п'ять, були присвячені проблемам медицини та ветеринарії: "Опыт о действительнейших способах к сохранению здоровья морских служителей, и рассуждение о горячках и зара-

зах вообще, с прибавлением о болезни тюремной и средствами предупредить оную и не допускать распространяться. Сочинение г. Линда, доктора Гасларской морской гошпиталя при Портсмуте. Перевёл с английского Черноморского флота мичман Юферов" (Миколаїв, 1798), "Приключения Клеандра..." П. Захар'їна (Миколаїв, 1798), названі праці Ф. Гофмана, Д. Гінтера і Ф. Шильдкнехта, С. Андрієвського та інших.

Однією з найпотужніших серед гражданських друкарень в Україні наприкінці XVIII ст. була Миколаївська друкарня, відкрита при адміралтейському правлінні Чорноморського флоту в 1797 р. з ініціативи голови правління М. Мордвінова [14, с. 373]. Для організації цієї друкарні було запрошено московського книговидавця С. Селівановського. Під його керівництвом за два роки друкарня випустила дев'ять книг [17, с. 113]. Але незабаром, у 1799 р. С. Селівановський виїхав з Миколаєва, що негативно позначилося на випуску друкованої продукції. Того року було випущено лише одне видання, а саме праця М. Ліванова "О земледелии, скотоводстве и птицеводстве" (це передрук з петербурзьких видань 1786 і 1794 з додатком нового твору "О птицеводстве"). Крім цієї праці, у Миколаєві було надруковано ще п'ять книг природничо-наукової тематики. Серед них: "Теоретико-практическое наставление о гражданской архитектуре, в пользу домостроителей собрано из лучших писателей с приличными чертежами. Издано в Николаеве флота капитаном Христофором Бернарде Графом" (1800); "Курс математический мореходный господина Безу: перевод с французского языка Ч. 1—2" (1800); "Таблицы полуденных склонений Солнца и видов луны на 1801, 1802, 1803 и 1804 годы, сочиненные на граничный меридиан по истинному времени юлианского счисления или старого стиля" (1800) та праця абата Сорі "Полный курс математики" (переклад з французької мови лейтенанта артилерії І. Горбовського) (1800). На працях М. Ліванова, Х. Бернарде місцем друку зазначено друкарню Чорноморського штурманського училища, на працях Д. Лінда і П. Захар'їна — друкарню Чорноморського адміралтейства. Інші два видання вийшли без позначки друкарні. Важливе місце у виданнях Миколаївської друкарні займали книги, призначені для штурманських училищ і флоту.

В останню третину XVIII ст. поступово змінилися умови книговидавничої діяльності як в Росії, так і в Польщі й Австрії, під владою яких знаходилася Україна, а саме:

1. Незважаючи на намагання держави монополізувати книговидавничу справу, зростала приватна ініціатива.

2. Були засновані нові друкарні міщан та навчальних закладів, а от частка видань друкарень, що працювали в попередній період, зменшувалася або вони припинили своє існування.

3. Держава, проводячи централізовану політику, зокрема у галузі книгодрукування, не тільки створювала нові офіційні друкарні (наприклад, для випуску світської літератури), а й замовляла видання тієї чи іншої праці у приватних друкарнях.

4. Поступово змінювалась система фінансування видань і книги випускались за кошти не лише меценатів, а й видавців, авторів, книгарів, державних або суспільних замовників (наприклад, навчальних закладів) та інших.

5. В останню чверть століття держава почала формувати попит на природничо-наукові книги, фінансуючи їхнє видання, сприяла розвитку популяризації знань.

6. Зростав і тираж видань природничо-наукової тематики як в Росії, так і в Польщі й Австрії, під владою яких перебувала Україна: від 200—300 примірників у середині XVIII ст. до 500—1000 примірників наприкінці століття [2, с. 32, 33].

7. Нарощенню випуску природничо-наукової літератури сприяли подальші новації у видавничій справі: розвиток друкарської техніки, запровадження нових шрифтів та технічних приладів для друкування таблиць, схем, креслень, математичних символів тощо.

8. Внаслідок того, що до кінця XVIII ст. викладання природничих наук все більше уніфікувалося за загальнодержавними зразками пануючої держави, так само уодноманітнювалося книгодрукування з природничо-наукової тематики для сфер освіти та науки, що мало як позитивні, так і негативні наслідки. Приміром, у Київській академії з 1798 р. курс фізики був замінений простішим викладанням "Краткой естественной истории" за однойменним підручником, оскільки академія все більше ставала суто духовним закладом [20, с. 54].

Висновки. З часу виникнення писемності духовне життя суспільства постійно пов'язане з книгою, яка не тільки несла певну інформацію, а й була відображенням своєї епохи. З розвитком книгодрукування на території України, як і на інших землях східних слов'ян, книга громадянського друку, як один із факторів культури, була серед найважливіших засобів піднесення рівня освіти, науки та зміни світогляду людей, виступала посередником у здійсненні та розширенні контактів зі східнослов'янськими народами та західноєвропейською культурою.

Незважаючи на перешкоди в розвитку національних рис у просвітництві слов'янських народів з боку пануючих держав, нові культурні тенденції хоч повільно, але все-таки набирали силу і з середини XVIII ст. вже почали суттєво проявлятися. Уряди пануючих держав намагалися використати ці течії з своєю метою й поставити їх під державний контроль. Наприклад, це втілювалося у шкільних реформах другої половини XVIII ст., які проходили в Росії, Польщі, Австрії.

У першій половині XVIII ст. міська культура розвивалась ще дуже повільно. Позиції церкви, незважаючи на посилення світського наступу в усіх сферах духовного життя суспільства, були ще досить міцні. Низький рівень розвитку науки в Україні у порівнянні з передовими країнами Західної Європи був зумовлений, по-перше, відсутністю державності та національним гнітом пануючих держав; по-друге, залученням наукових кадрів до державної чи науково-педагогічної діяльності в цих державах; по-третє, недостатнім розвитком виробництва, з яким був тісно пов'язаний в ті часи розвиток природничих наук.

Середина XVIII ст. стала тим рубежем, який припадав на період суттєвих змін як в Україні, так і в інших східнослов'янських країнах в усіх сферах суспільства: в економіці, політиці, освіті, науці тощо. Нові риси суспільного розвитку особливо проявились в останню третину століття з встановленням на землях України режиму "абсолютних монархій" (Росія, Австрія). Всі ці зміни можна чітко прослідкувати і на розвитку книгодрукування. Наприкінці XVIII ст. відбулася певна уніфікація видань природничо-наукової та технічної тематики.

Поширення міської культури, секуляризація суспільного життя обумовлювали посилення світського елементу культури, зокрема в книгодрукуванні. Збільшення книжкової продукції потребувало вдосконалення поліграфічної техніки, запровадження нових форм організації видавничої справи. Необхідність розширення репертуару призводила до виникнення нових поліграфічних засобів випуску видань. Наслідком розвитку книгодрукування громадянським шрифтом у XVIII ст. в Україні стало збільшення тиражів видань, заснування значної кількості нових друкарень, розширення тематичного репертуару видань, налагодження конструктивних зв'язків між друкарнею та суспільними установами (заснування друкарень при навчальних закладах, канцеляри-

ях, правліннях тощо). На основі аналізу тенденцій розвитку книгодрукування на території України визначено, що в другій половині XVIII ст. постала потреба в підготовці і виданні праць природничо-наукової тематики. Природничо-наукові книги в Україні у XVIII ст. були одним із найголовніших чинників розвитку наукової думки, зміни світогляду людей і мали безпосередній вплив на практичне життя.

Список використаних джерел та літератури

1. *Гражд.*, № 5319 (Відділ стародруків та рідкісних видань НБУ ім. В. І. Вернадського).
2. *Zbikowska-Migon A.* Książka naukowa w produkcji typograficznej polskiego Oświecenia / A. Zbikowska-Migon. — Wrocław, 1974. — 43 s.
3. *Адарюков В. Я.* Книга гражданской печати в XVIII веке / В. Я. Адарюков // Книга в России. Ч. 1 : Русская книга от начала письменности до 1800 года. — М., 1924. — С. 127—288.
4. *Благовещенська К.* До історії друкарень російського цивільного друку на Україні (1765—1850) / К. Благовещенська // *Бібліологічні вісті.* — 1929. — № 4. — С. 33—46.
5. *Боголюбов О. М.* Математика і природознавство в Харківському колегіумі / О. М. Боголюбов // *3 історії вітчизняного природознавства / редкол.: Штокало (голов. ред.) [та ін.].* — К., 1964. — С. 31—39.
6. *Жупанський Я. І.* Стародавня картографічна інформація про Україну / Я. І. Жупанський // *Український географічний журнал.* — 1993. — № 1. — С. 46—50.
7. *История механики в России* / [А. Н. Боголюбов и др.]. — К. : Наук. думка, 1987. — 390 с.
8. *Коган Ю. Я.* Просветитель XVIII века Я. П. Козельский / Ю. Я. Коган. — М. : Изд-во АН СССР, 1958. — 188 с.
9. *Кутина Л. Л.* Формирование языка русской науки : (терминология математики, астрономии, географии в первой трети XVIII в.) / Л. Л. Кутина. — М. : [б. и.] ; Л. : Наука, 1964. — 219 с.
10. *Лазаревич Э. А.* Популяризация науки в России / Э. А. Лазаревич. — М. : Изд-во МГУ, 1981. — 244 с.
11. *Лебедев Д. М.* География в России петровского времени / Д. М. Лебедев. — М. : [б. и.] ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. — 382 с.
12. *Либрович С. Ф.* История книги в России / С. Ф. Либрович. — СПб. : [б. и.] ; М. : Изд-во т-ва Вольф, 1914. — Вып. 9. — С. 129—141.
13. *Луппов С. П.* Книга в России в первой четверти XVIII века / С. П. Луппов. — Л. : Наука, 1973. — 374 с.
14. *Овєнко І. І.* Історія українського друкарства. Т. 1 / І. І. Овєнко. — К. : Либідь, 1994. — 446 с.
15. *Памятные записки А. В. Храповицкого, статс-секретаря Императрицы Екатерины Второй* / А. В. Храповицкий. — М. : [б. и.], 1862. — 118 с.
16. *Пекарский П. П.* Наука и литература в России при Петре Великом. Т. 1 : Введение в историю просвещения в России XVIII столетия / П. П. Пекарский. — СПб. : Тип. "Обществ. польза", 1862. — 578 с.
17. *Петров С. О.* Громадянське книгодрукування на Україні (XVIII — середина XIX ст.) / С. О. Петров // *Книга і друкарство на Україні / за ред. П. М. Попова.* — К., 1964. — С. 108—127.
18. *Петров С. О.* Начало гражданского книгопечатания на Украине / С. О. Петров // *400 лет русского книгопечатания. 1564—1964. Русское книгопечатание до 1917 года. (1564—1917).* — М., 1964. — С. 224—228.
19. *Плющ В.* Нариси з історії української медичної науки та освіти. Кн. 1 : Від початків української державності до 19 століття / В. Плющ. — Мюнхен : [б. в.], 1970. — 342 с.
20. *Развитие биологии на Украине : в 3 т. Т. 1 : С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции* / [редкол.: Б. Г. Новиков и др.]. — К. : Наук. думка, 1984. — 415 с.
21. *Райнов Т. И.* Русское естествознание второй половины XVIII в. и Ломоносов / Т. И. Райнов // *Ломоносов : сб. ст. и материалов / под. общ. ред. С. И. Вавилова.* — М., 1940. — С. 318—390.
22. *Чучка П. П.* Формування термінології географічної науки в стародавній українській мові XVI—XVIII ст. / П. П. Чучка // *Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів : зб. наук. пр. / відп. ред. В. М. Русанівський.* — К., 1988. — С. 75—84.
23. *Шульга І. К.* Нариси з історії шкільного природознавства в Росії / І. К. Шульга. — К. : Рад. шк., 1955. — 292 с.

24. Юшкевич А. П. История математики в России до 1917 года / А. П. Юшкевич. — М. : Наука, 1968. — 591 с.
25. *Ін-т* рукописів Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. — Ф. 1, спр. 1765.
26. *Ін-т* рукописів Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. — Ф. 30, спр. 123.

Исследуется развитие книгопечатания гражданским шрифтом естественнонаучных трудов в России в XVIII в. и их роль в распространении научных знаний в Украине. Значительное внимание уделяется выявлению и анализу естественнонаучных изданий гражданским шрифтом, напечатанных на территории Украины в XVIII в., изучению осо-

бенностей развития отечественного отраслевого гражданского книгопечатания в анализируемый период.

The development of publishing of natural-scientific issues by the "civil" type in Russia in the XVIII century and role thereof in the dissemination of scientific knowledge in Ukraine are considered. The considerable attention is paid to the identification and analysis of natural-scientific issues published by "civil" type in Ukraine in the XVIII century and study of the peculiarities of domestic industry "civil" publishing in that period.

Надійшла в редакцію 20 жовтня 2010 року